

نگاه تبصره‌ی قافییه

محمدعلی گلستانی شیشوان

دبیر زبان و ادبیات فارسی دبیرستان و مرکز پیش‌دانشگاهی رازی
و مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد عجب‌شیر

چکیده

نگارنده در این مقاله کوشیده است واژه‌های قافییه بیت: «چراغ روی تو را شمع گشت پروانه/ مرا ز خال تو با حال خویش پروا، نه» را که در تبصره ۷ قافییه آمده است بررسی کند و مشخص نماید که قافییه طبق قاعده یک است یا دو.

کلیدواژه‌ها: تبصره، قافییه، حروف قافییه، قواعد قافییه

مقدمه

در صفحه ۱۰ کتاب ادبیات فارسی تخصصی دوره پیش‌دانشگاهی چاپ ۱۳۹۱، نوشته شده است:

تبصره ۷: گاه حروف قافییه در بیش از یک واژه قرار می‌گیرد:

چراغ روی تو را شمع گشت پروانه
مرا ز خال تو با حال خویش پروا نه
همان‌طور که می‌دانیم، دانش‌آموزان بعد از اتمام بخش اول کتاب (قافییه)، باید قادر باشند به شش سؤال در مورد قافییه یک بیت پاسخ دهند؛ یعنی بتوانند در یک بیت ردیف، واژه‌های قافییه، حروف مشترک، حرف یا حروف الحاقی، حرف یا حروف اصلی و قاعده آن را مشخص کنند. شاید در بعضی از بیت‌ها، ردیف و حرف الحاقی وجود نداشته باشد ولی چهار مورد دیگر در همه بیت‌ها موجود است.

بحث و بررسی

در صفحه ۶ کتاب در مورد قواعد قافییه

آمده است: حداقل حروف مشترک لازم برای قافییه تابع دو قاعده است:

قاعده ۱: هر یک از مصوت‌های /ا، / و /به تنهایی اساس قافییه قرار می‌گیرند. به عبارت دیگر، اگر واژه‌های قافییه آخرشان (حرف اصلی‌شان، حرف روی) به مصوت بلند /ا یا / و / ختم شوند، قافییه طبق قاعده یک است؛ مثال:

شد موسم سبزه و تماشا
برخیز و بیا به سوی صحرا
یا:

گفت طوطی ارمغان بنده کو
آنچه دیدی وانچه گفתי بازگو

«مثنوی مولوی»

می‌بینیم واژه‌های قافییه در بیت اول «تماشا» و «صحرا» و در بیت دوم «کو» و «بازگو» هستند و چون حرف آخرشان به یکی از مصوت‌های بلند «ا» یا «و» ختم شده، می‌گوییم قافییه، طبق قاعده یک است. در غیر این صورت قاعده ۲ می‌باشد.

قاعده ۲: هر مصوت با یک یا دو صامت بعدش قافییه قرار می‌گیرد. مصوت + صامت (+ صامت) یعنی، در قاعده ۲ حضور یک مصوت (چه کوتاه، چه بلند) الزامی است و اگر صامت دیگری هم بیاید، اشکالی ندارد.

مثال: برای مصوت + صامت:

بترس از جهان‌دار یزدان پاک

خرد را مکن با دل اندر مغاک

«شاهنامه فردوسی»

واژه‌های قافییه «پاک» و «مغاک» و حروف مشترک «ا» و «ک» طبق قاعده ۲.

مثال برای مصوت + صامت (+ صامت):
هر که آمد عمارتی نو ساخت
رفت و منزل به دیگری پرداخت

«گلستان سعدی»

«ساخت» و «پرداخت» واژه‌های قافییه، مصوت «ا» و صامت‌های «خ» و «ت» حروف اصلی مشترک. طبق قاعده ۲:

تبصره‌های ۷ گانه را نیز (به استثنای تبصره ۳) می‌توان طبق قواعد دو گانه بررسی نمود؛ یعنی، واژه‌های قافییه یا طبق قاعده یک هستند یا دو.

بیت مورد بحث مطلع غزل زیر «۴۲۷» از حافظ است:

غزل ۴۲۷

چراغ روی تو را شمع گشت پروانه
مرا ز حال تو با حال خویش پروانه
خرد که قید مجانبین عشق می‌فرمود
به بوی سنبل زلف تو گشت دیوانه
به بوی زلف تو گر جان به باد رفت چه شد
هزار جان گرامی فدای جانانه

من رمیده، ز غیرت ز پا فتادم دوش
نگار خویش چو دیدم به دست بیگانه
چه نقش‌ها که برانگیختیم و سود نداشت
فسون ما بر او گشته است افسانه
بر آتش رخ زیبای او به جای سپند
به غیر خال سیاهش که دید به دانه
به مژده جان به صبا داد شمع در نفسی
ز شمع روی تو اش چون رسید پروانه

مرا به دور لب دوست هست پیمانی
که بر زبان نبرم جز حدیث پیمانه

حدیث مدرسه و خانقه مگویی که باز فتاد در سر حافظ هوای میخانه در مصراع دوم بیت مطلع، هر دو واژه [حال] است که چندین سال متوالی حتی در چاپ‌های قبل، اشتباهاً «حال اول را خال می‌نویسند». البته این اشتباهات در چاپ ۱۳۹۱ در هر دو کتاب پیش‌دانشگاهی «زبان و ادبیات فارسی عمومی» و «ادبیات فارسی تخصصی» به اوج خود رسیده است؛ تا جایی که نگارنده به دقت هر دو کتاب را مطالعه کرده و حدود ۸ صفحه اشکال درآورده و به دفتر تألیف کتب درسی ارسال نموده است. اما برگردیم بر سر اصل موضوع؛ با توجه به بیت فوق، در مصراع اول «پروانه» یک واژه و به معنی حشره است و در مصراع دوم، «پروا» به معنی توجه، التفات، بیم و ترس و نه، یعنی، «نیست» از دو واژه تشکیل شده است. اگر واژه پروانه را در بیت اول غزل با یکی از واژه‌ها در بیت‌های بعدی - مثل «دیوانه» - بررسی کنیم، خواهیم دید که حروف مشترک بین پروانه و دیوانه، طبق قاعده دوم این‌طور خواهد بود:

مصوت بلند «ا» و صامت «ن» طبق قاعده ۲ و هـ - حرف الحاقی در نظر گرفته می‌شود، یعنی (ا و ن) حروف اصلی و (-) طبق تبصره ۲ قافیه، حرف الحاقی و قاعده را از حروف اصلی می‌یابیم. در کتاب درسی و دیگر کتاب‌ها که به بررسی این بیت پرداخته‌اند، آمده است: «در مصراع دوم، پروا + نه (پروا نیست) با پروانه قافیه شده که حروف قافیه در آن + نه است. این جمله کاملاً درست است؛ چون مربوط به مصراع دوم بیت است.

نگارنده معتقد است با توجه به اینکه قافیه‌های یک بیت باید از یک قاعده تبعیت کنند، یا باید طبق قاعده یک باشند یا ۲. توضیح بیت طوری است که انگار در هر دو مصراع، آخر واژه‌ها فقط به مصوت بلند «ا» ختم شده و بقیه حروف - یعنی «نه» - الحاقی است و باید طبق قاعده یک تلقی شود اما ما چون دو قاعده بیشتر نداریم، در بررسی پروانه با پروا، نه، باید تنها «ه»‌های غیرملفوظ (های بیان حرکه) را جزء حرف الحاقی بدانیم؛ برای مثال، اگر واژه‌های «پروا، نه» را با یکی از واژه‌های بیت‌های

بعد غزل، مثل «بیگانه» مورد بررسی قرار دهیم، نمی‌توانیم در هر دو واژه مصوت «ا» را حرف روی (اصلی) در نظر بگیریم و بگوییم طبق قاعده یک. باید بگوییم حروف اصلی در هر دو واژه مصوت «ا» و صامت «ن» طبق قاعده ۲ و (-) را که طبق تبصره ۲ درست است جزء اصل کلمه باشد، الحاقی می‌گیریم. مثال دیگر در مورد الحاقی بودن (-) طبق تبصره ۲ قافیه:

بیت: «ما درس سحر در ره می‌خانه نهادیم محصول دعا در ره جانانه نهادیم» می‌گوییم: «نهادیم» ردیف، «می‌خانه و جانانه» واژه‌های قافیه، (ان + -) حروف مشترک، ان حروف اصلی، طبق قاعده ۲ و - حرف الحاقی. مثال‌های دیگر در مورد تبصره ۷ از بوستان سعدی:

«یکی شاهدی در سمرقند داشت که گفتمی به جای سمر، قند داشت»

واژه قافیه در مصراع اول سمرقند، شهری در آسیای میانه نزدیک بخارا که امروزه جزء ازبکستان شوروی است (یک واژه) و در مصراع دوم سَمَر در لغت یعنی افسانه شب اما در اینجا سخن و گفتار منظور است و وصفی برای شیرین سخنی محبوب، قند یعنی شیرینی و ... از (دو واژه) تشکیل شده است. اگر بررسی کنیم می‌بینیم که حروف مشترک مصوت کوتاه (-) و صامت‌های (ند) طبق قاعده ۲ است.

فرّخی یزدی در مطلع غزلی گفته است:

نای آزادی کند چون نینوای انقلاب باز خون سازد جهان را نینوای انقلاب

در مصراع اول از دو واژه «نی» (آلت موسیقی) و نوا (آواز)، و در مصراع دوم از یک واژه نینوا (کربلا) تشکیل شده و حرف اصلی‌شان «ا» طبق قاعده یک و «ی» در هر دو الحاقی است.

در ادامه، نظر چندین مؤلف و مصحح در مورد قافیه بیت مورد بحث عیناً آورده می‌شود.

قافیه و عروض عباس براری: «تبصره ۷: حروف قافیه در بیش از یک واژه چراغ روی تو را شمع گشت پروانه

مرا ز خال تو با حال خویش پروا، نه واژه‌های قافیه: پروانه - پروا، نه // حروف قافیه: ا + نه (الحاقی)، اگر چه در پروانه جزء خود کلمه است.»

حسن ذوالفقاری - پرویز ارسطو (پرسش‌های چهارگزینه‌ای استاندارد): «واژه «پروانه» در مصراع اول با دو واژه (پروا + نه) قافیه شده که حروف قافیه در آن (ا + نه) است.»

جواد افخمی عقدا، حمیدرضا رمضان‌زاده (ادبیات فارسی ۱، نقد ادبی و عروض): «چون پروانه «نام حشره‌ای» با پروا + نه «پروا نیست» قافیه شده است که حروف قافیه در آن «ا + نه» است.»

نتیجه

به نظر نگارنده، اگر حروف اصلی، مشترک و قاعده قافیه‌های بیت مورد نظر (پروانه، پروا + نه) را بررسی کنیم به این صورت است: «ان + -» حروف مشترک، «ان» طبق قاعده ۲ و «-» الحاقی است و اگر این واژه‌ها را با بیت‌هایی که حروف مشترک قافیه در آن‌ها به «انه» ختم می‌شوند بررسی نماییم، مثل، دیوانه، جانانه، بیگانه، افسانه و ...، طبق همین فرمول توجیه خواهیم کرد.

منابع

- حافظ شیرازی، مولانا شمس‌الدین محمد؛ دیوان غزلیات، به کوشش خلیل خطیب رهبر، انتشارات صفی علیشاه، چاپ دوازدهم، تهران، ۱۳۷۲.
- سعدی شیرازی، شیخ مصلح‌الدین؛ بوستان (سعدی‌نامه)، به تصحیح غلامحسین یوسفی، انتشارات خوارزمی، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۷۵.
- وحیدیان کامیار، تقی؛ ادبیات فارسی (قافیه، عروض، سبک‌شناسی و نقد ادبی)، دوره پیش‌دانشگاهی، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، چاپ هیجدهم، ۱۳۹۱.
- فرّخی یزدی؛ مجموعه اشعار، تدوین محمدی اخوت، مرخ، سپانلو، انتشارات نگاه، چاپ اول، ۱۳۸۰.
- ذوالفقاری، حسن و پرویز ارسطو؛ ادبیات فارسی ۱ و ۲ (پرسش‌های چهارگزینه‌ای استاندارد)، انتشارات استادی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۸.
- عنبرستانی، سعید؛ آموزش ادبیات فارسی اختصاصی علوم انسانی، انتشارات کانون فرهنگی آموزش، چاپ دوم، ۱۳۸۵.
- براری، عباس؛ قافیه و عروض و نقد ادبی، انتشارات خیلی سبز، چاپ دوم، ۱۳۹۰.
- افخمی عقدا، جواد و حمیدرضا رمضان‌زاده، ادبیات فارسی (۱)، (نقد ادبی و عروض)، انتشارات مدرسه، چاپ اول، ۱۳۷۶.